

Игор ЕФТИМОВСКИ

АВРАСАΞ И OUIROBOROS ОД ПРЕСПА - СВЕДОШТВО ЗА ПОСТОЕЊЕТО НА ГНОСТИЧКИ КУЛТ?

Клучни зборови: *Абрасакс, антички прстен, Ouroboros, гностицизам, Преспа (регион)*

Апстракт: *Трудот презентира два археолошки наода од Преспанскиот регион, кои даваат индикации за можно постоење на гностички култ во оваа област во периодот на антиката. Првиот обработен наод е бронзен прстен откриен на локалитетот Плочите, помеѓу селата Наколец и Долно Дупени, на кој е врежан натписот АВРАСАΞ, што води до митскиот лик Абрасакс од гностичката традиција. Вториот наод е стаклена рачка во форма на ouroboros – змеј, кој си ја јаде сопствената опашка - откриена на островот Голем Град. Потоа следува осврт кон дел од материјалните сведоштва за распространетоста на гностицизмот на територијата на Македонија во антиката и потенцијалните комуникациски врски по кои тој можел да стигне во Преспанскиот регион.*

Развојот на религиските идеи на територијата на Преспа, особено на оние претхристијанските, сè уште претставува своевидна *terra incognita* за археолозите. И покрај неколкуте публикувани наоди, со сегашниот степен на истраженост сè уште нема предуслови за спроведување на една посеопфатна анализа и реконструкција на претхристијанскиот религиски амбиент во Преспанскиот регион. Низ страниците на досегашната археолошка литература може да се најдат само неколку антички артефакти со религиски карактер што потекнуваат од овој регион, како што се бронзениот релјеф на Ма Кападокиска од Претор,¹ арата со Тракиски коњаник од Грнчари,² ке-

рамичката глава на Силен/Асклепиј (?) од Голем Град³ и камениот релјеф на Дионис од Козјак.⁴

Со овој труд ќе се обидеме кон оваа листа да додадеме уште два наода со потенцијален гностички карактер, за кои се надеваме дека ќе придонесат во разбирањето на духовните вредности на античките жители на Преспа, но и пошироко за распространетоста на гностичките идеи на територијата на Македонија.

1. АВРАСАΞ од Наколец

На потегот помеѓу селата Наколец и Долно Дупени, покрај источниот брег на Преспанското Езеро, во 2002 година бил откриен археолошки локалитет со населбински карактер и широка хронологија именуван како „Плочите“.⁵ На површина со должина од околу 600 метри и широчина од 300 метри, забележливи биле остатоци од повеќе градби ѕидани од камен. Од истражувачите бил собран и многуброен движен материјал, но во нарушен контекст и стратиграфија предизвикан од езерските осцилации низ вековите. Движните наоди можеле да се определат и поделат во три различни периоди: наоди од доцноархајскиот период (VI - V век п.н.е.), од доцната антика (IV - V век) и од средниот век (IX - XI век).⁶

Меѓу многубројните наоди, нашето внимание го привлече еден бронзен прстен со елипсовидна глава и врежан натпис од 7 грчки букви поделени

³ Идентификација со Асклепиј: Битракова-Грозданова 1987: Т.ХП: 2; Асклепиј или Посејдон: Битракова-Грозданова 1988; Силен: Битракова-Грозданова 2011: 41.

⁴ Ефтимовски 2017: 41-43.

⁵ Битракова-Грозданова и др. 2015: 30-32.

⁶ Митревски 2015: 42-48; Манева 2015.

¹ Проева 1983; Битракова-Грозданова 2015а: 15-16; Чаусидис 2017: 768.

² Проева 1986: 64.

во два реда, еден под друг: “ΑΒΡΑ” и “САΞ” (Т.І: 1, 2).

Врз основа на „типолошките белези“ на прстениот, Д. Митревски го групира со уште два прстена откриени на истиот локалитет. Трите прстени заедно ги датира во периодот помеѓу VI и IV век пред н.е., но со разбирлива претпазливост и резерва поради нарушениот контекст во кој тие се откриени. Притоа, авторот ја нагласува необичноста за постоење на натпис „врз прстен од тоа време“, без да навлегува во негово читање и интерпретација.⁷ Меѓутоа, врз основа на палеографска анализа, присуството на лунестата сигма С укажува дека прстенот не може да биде постар од IV век пред н.е., кога оваа верзија на буквата сигма за првпат се појавува.⁸ Тоа би значело дека предметот треба да се датира подоцна, најверојатно во римско време, кога лунестата сигма влегува во поширока јавна употреба. На територијата на Република Македонија, лунестата сигма за првпат се јавува во втората половина на I век н.е. и во вековите што следуваат станува најзастапена верзија на оваа буква.⁹

Работите стануваат далеку поинтересни кога ќе се пристапи кон самиот натпис “ΑΒΡΑ / САΞ”, упатувајќи на божествен лик од гностичката религиска традиција.

Имено, “ΑΒΡΑΣΑΞ” (=Abraxas/Абрасакс)¹⁰ се споменува како име на бог, божествена еманација или архонт,¹¹ со позитивен или негативен предзнак. Се јавува во рамките на различните синкретички „гностички“ учења кои се појавуваат на Блискиот Исток за време на римскиот период (I - IV век н.е.). Оваа група на религиски идеи била заснована врз јудаизмот, со елементи и влијанија од раното христијанство, платонизмот, хеленистичките мистеришки култови и египетските и персиски религиски традиции. Нивна обединувачка нишка била крајната цел насочена кон „духовно ослободување“ преку спознавањето на скриената „божествена вистина“ и „знаењето за божественоста“,¹² при што добар дел од нив имале и дуалистички светоглед. Денес гностичките учења

најчесто се класифицираат како сектаријански движења во рамките на раното христијанство.¹³

Се претпоставува дека името Абрасакс има нумеролошки карактер и го означува бројот 365,¹⁴ при што е често проследено со ликовна претстава на антропоморфна фигура која има глава на петел, човечко торзо во војнички оклоп и нозе во форма на змии, иако постојат и други варијации. Врз основа на ликовните атрибути, вообичаено се толкува како натприроден лик со соларен, космички, временски или војнички карактер. Во археологијата најчесто се среќава на прстени и амулету (Т.І: 3-7).¹⁵

2. Ouroboros од Голем Град

Можноста дека претходно споменатиот прстен од Наколец претставува одраз на некакви гностички верувања беше причина да направиме еден преглед на досега публикуваните археолошки наоди од Преспа, со цел да видиме дали постојат и други артефакти од овој регион кои би можеле да имаат гностички предзнак, или пак се работи за исклучок. На наше големо изненадување, одговорот беше позитивен.

На подот од Ранохристијанската црква 1 во Сектор II на островот Голем Град во Преспанското Езеро била пронајдена рачка од мал стаклен сад (чаша-киликс) со интензивна зелена боја,¹⁶ изведена во форма на ouroboros, односно змеј што си ја јаде сопствената опашка. Дека се работи за змеј, а не за змија, укажува мотивот во форма на стапало со четири прсти на торзото на фигурата, врежан во внатрешниот дел на рачката, веднаш под главата (Т.ІІ: 1-3).

Змејот што си ја јаде опашката (ouroboros) е чест мотив во гностичките учења како симбол на вечноста и цикличноста на постоењето, природните процеси и времето, како и единството на спротивностите, во што лежи и важноста на самиот змеј како композитно битие што ги обединува змијата и птицата, односно земјата и небото (Т.І: 7; Т.ІІ: 4-7). Овој симбол влегува во гностицизмот преку египетската традиција,¹⁷ станувајќи еден од

⁷ Митревски 2015: 47.

⁸ Hill 1899: 213-214; Thompson 1912: 144-147, 189, 196; Gorissen 1978; McLean 2002: 41.

⁹ Бабамова 2005: 63-66.

¹⁰ Daremberg & Saglio 1873: 10. Благодарност до М. Басотова за посочената литература.

¹¹ Во гностицизмот, архонт е полубожествен лик сличен на ангел.

¹² Општиот назив „гностицизам“ доаѓа од грчкиот збор γνῶσις (gnōsis), што во превод значи „знаење“.

¹³ Eliade 1982: 371-395; Rudolph 1983; Ferguson et al. 1998: 465-470; Brakke 2010; Dillon 2016; Adamson 2016; Rasimus 2016.

¹⁴ A = 1, B = 2, P = 100, A = 1, Σ = 200, A = 1, Ξ = 60.

¹⁵ de Montfaucon 1719:353-379; Wąkowska-Czerner 2015.

¹⁶ Битракова-Грозданова 2015b: 84.

¹⁷ Најраните предлошки за симболот ouroboros во древната египетска иконографија потекнуваат од времето на Новото Кралство (16 - 11 век п.н.е.).

неговите најважни и најзастапени симболи. Таму се здобива со многу различни форми и варијанти, за потоа да премине во алхемијата и низа други езотериски учења и практики, каде што продолжува уште долго да егзистира (Т.П: 8, 9).¹⁸

Во однос на датирањето на претставената рачка, В. Битракова-Грозданова пишува дека „Формата (на рачката) упатува на сад со мали димензии, можеби чаши од типот на киликс, кои често се среќаваат во ранохристијански контекст, датирани од крајот на V до VI век, со употреба до IX век.“¹⁹ Меѓутоа, на истиот под од Ранохристијанската црква 1, пред олтарната преграда, е откриена монета на императорот Аркадиј искована во Тесалоника помеѓу 383 и 388 година,²⁰ со што се отвора и можност да го поместиме датирањето на нашата рачка за неколку децении назад, кон крајот на IV век.

3. Гностицизмот и Македонија

Овие два предмета со потенцијално гностичко значење го наметнуваат прашањето за постоењето на одредени гностички верувања на територијата на Македонија во античкиот период, како и прашањето по кои патишта една група религиски учења кои настанале на Блискиот Исток би можеле да стигнат до Македонија и поконкретно до Преспа?

Историските околности кои се создале благодарение на освојувањата на Александар III Македонски и подоцнежното обединување на медитеранските земји под единствената власт на Римското Царство овозможиле непречено ширење на луѓе, идеи и културни влијанија помеѓу сите региони во империјата (на Исток и Запад) до кои стигнувале трговските бродови или карванските патишта.

Дел од таа размена на идеи бил и гностицизмот кој се пробил на европскиот континент заедно со останатите „ориентални“ религиски верувања. Археолошките наоди кои го потврдуваат присуството на гностички идеи на Балканот се многубројни и широко распространети:²¹ од Аргонида и Атика на југ, преку Македонија, Тракија и Мезија, па сè до Дакија на север. На територијата на Македонија, материјални сведоштва за гно-

стицизмот во форма на амулети се откриени во Тесалоника, Дион и Пела.

Од источната некропола во Тесалоника потекнуваат два амулети од хелиотроп, откриени во гроб на жена со веројатно еврејско потекло. На аверсот од првиот амулет е прикажан скарабеј и натпис “Н W E Н”,²² обиколени од ougobog, додека пак на реверсот стои натписот “IAIDAΘIAI²³ / INΣHΦIDI / WKNHNIW” (Т.П: 2). На вториот амулет е прикажан богот Бес Пантеос како стои врз ougobog (Т.П: 3). Гробот е датиран во III век н.е. Претпоставките одат во насока на тоа дека амулетите требало да ја заштитуваат личноста од натприродни зли сили.²⁴

На подот од „Куќата на Атина“ во Дион, во внатрешноста на стаклен сад, била пронајдена гема со претстава на антропоморфна фигура со змиски нозе, која на главата носи шлем, во десната рака држи бодеж, а во левата штит (Т.П: 4). Фигурата веројатно го претставува веќе споменатиот Абрасакс. Стаклениот сад во кој била откриена гемата е датиран во крајот на III век или почетокот на IV век. Во „истата околина“ била откриена уште една гема, која според материјалот и изработката може да се поврзе со првата и веројатно била производ на истата личност. На гемата е претставена клекната женска фигура чија десна рака е поставена на едното колено, додека во левата држи некаков предмет, протолкуван како симболична претстава на матка (Т.П: 5). Се претпоставува дека се работело за магиски предмет што требало да ја заштитува жената за време на бременоста.²⁵

Во еден машки гроб од Пела, датиран кон крајот на 2 век, бил откриен амулет од ахат со аверсна претстава на композитно суштество - змија со глава на лав - кое носи зрачеста круна, додека пак на реверсот е врежан натписот “XNOYΦIC”. Според ликовната претстава и натписот, амулетот требало да ја пренесува моќта на гностичкиот божествен лик Хнубис (Chnoubis). Според историските извори, амулети со Хнубис биле често носени од магиско-медицински причини, особено против стомачни заболувања.²⁶

Доколку локациите каде што се откриени овие наоди се стават на карта, очигледно е нивниот стремеж кон северниот брег на Егејското Море,

¹⁸ Chevalier & Gheerbrant 1990: 716; Cirlot 1990: 246-247; Jung 1984: 303-305.

¹⁹ Битракова-Грозданова 2015b: 84.

²⁰ Битракова-Грозданова 1989: 124-129; Битракова-Грозданова 2011: 63-69; Битрак 2015: монета број 64.

²¹ Elderkin 1933; Ocheșeanu 1971; Dimitrova 1975; Kotansky 1997: фусноти 14 и 17; Ignatiadou 2011; Nemeti 2013; Tsatsou 2015.

²² HWEH-YHWH-Yahweh-Jahwe (Tsatsou 2015: 119).

²³ IAIDAΘIAI е можна референца кон Ialdabaoth, името на демиургот во некои од гностичките учења (Tsatsou 2015: 121).

²⁴ Ignatiadou 2011; Tsatsou 2015: 119-123.

²⁵ Tsatsou 2015: 123-124.

²⁶ Tsatsou 2015: 117-119.

односно големото пристаниште на Тесалоника. Веројатно оттаму, навлегувајќи во внатрешноста по славниот пат Виа Егнатија, гностичките идеи можеби стигнале и до Преспа (Т.Ш: 1).

Но имајќи ја предвид и блиската комуникациска поврзаност на Охридско-преспанскиот регион со Епир, односно епирскиот дел на јадранскиот и јонскиот брег, не треба да се исклучи и таа опција (Т.Ш: 1). Сепак, до пишувањето на овој труд не успеавме да најдеме податоци за наоди со евентуален гностички предзнак кои би потекнувале од тој регион.

Во секој случај, со цел посеопфатно да го разбереме процесот на пробивање на гностичките идеи во Македонија, сметаме дека нивното присуство не треба да го проучуваме изолирано, туку како дел од „поголемата слика“ на ширењето на т.н. ориентални култови. Во таа смисла, сметаме дека е неопходно накратко да се осврнеме и кон останатите археолошки, историски и епиграфски сведоштва за распространетоста на оваа група религиски верувања на територијата на Македонија во римскиот период и да го согледаме нивниот заеден однос со главните патишта и комуникациски траси.

Поради традиционалната блискост на гностичките учења со јудаизмот, посведочена и преку откритието на двата погоре споменати амулети од Тесалоника во гроб на жена со веројатно еврејско потекло, еврејските заедници претставувале главна база за нивно ширење, каков што е и случајот со раното христијанство. Треба да се назначи дека на територијата на римската провинција Македонија, организирани еврејски заедници се потврдени во градовите Тесалоника, Дион, Филипи, Берија и Стоби.²⁷ Поради географската и комуникациска блискост со Преспа, треба да се напомене и еврејската заедница од градот Онхесмос, денешна Саранда, во регионот Епир.²⁸

Како учење блиско на гностичките идеи, а според некои истражувачи и дел од нив, треба да се осврнеме и кон манихејството. Како потенцијални материјални манифестации на манихејството во Македонија треба да се споменат надгробните споменици од т.н. Кавадаречка, односно Тиквешка група, која се развила покрај патниот правец помеѓу Тесалоника и Стоби.²⁹

Најраспространетиот египетски „ориентален“ култ на територијата на Македонија бил оној на Изидија и Серапис, за кого имаме сведоштва во Тесалоника, Дион, Стоби, околината на Прилеп,

²⁷ Ovadiah 2015; дополнително за Стоби: Битракова-Грозданова 1999b, Babamova 2015.

²⁸ Ovadiah 2015.

²⁹ Чаусидис 2003: 17-87; Chausidis 2013.

Хераклеја Линкестис кај Битола, потенцијалната Никеја кај село Српци, како и во градот Лихнид, односно денешен Охрид.³⁰ Последните три се особено значајни за нас поради географската близина до Преспа.

Еден од најпопуларните „ориентални“ култови во рамки на Римската Империја бил оној на Митра, кој на територијата на римската провинција Македонија е потврден во Тесалоника, при што постојат и одредени, сепак непотврдени, индикации за негово присуство во околината на Прилеп.³¹

Поради местото на пронаоѓање, во Претор, Преспанско, повторно би ја спомнале и за наша територија уникатната бронзена релјефна плочка со претстава на божицата Ма Кападокиска, како и серијата епиграфски натписи од Едеса посветени на истата божица, кои укажуваат на одредени комуникациски врски помеѓу Македонија и Кападокија во Мала Азија.³²

Според географската распространетост на досегашните сознанија за присуството на повеќето „ориентални“ култови на територијата на Македонија (Т.Ш: 1), се потврдува мислењето дека главна „порта“ за нивното ширење во овој дел од Балканот било пристаништето на Тесалоника. Оттаму, тие потоа навлегувале во внатрешноста по патот Виа Егнатија, по кој веројатно стигнувале и до Преспа, како и по долината на реката Вардар, односно патот Виа Аксија.

Директна потврда за комуникациските врски помеѓу Преспа и римските градови на исток расположени долж Виа Егнатија наоѓаме во многубројниот нумизматички материјал откриен со долгогодишните археолошки истражувања на островот Голем Град, меѓу кој се среќаваат монети исковани во Тесалоника и Берија, како и во поодалечените Константинопол и малоазиските Кизик и Никомедија.³³

Навлегувајќи по малку во сферата на спекулативноста, би сакале да ги посочиме и четирите псевдоавтономни монети од Берија, исковани во времето на Гордијан III (238-244), единствени од римскиот период пронајдени на локалитетот Плочите-Наколец³⁴ од каде што потекнува и нашиот прстен. Тие укажуваат на некаква врска помеѓу

³⁰ Во Република Македонија: Битракова-Грозданова 1999a; Nikoloska 2015a: 260-262; Nikoloska 2015b; Blaževska & Radnjanski 2015; Nikoloska 2016. Дион: Christodoulou 2011. Тесалоника: Mazurek 2016: 182-211.

³¹ Во Тесалоника: Pachis 1994. Прилеп: Nikoloska 2015a: 267.

³² Proeva 1983.

³³ Битрак 2015.

³⁴ Битракова-Грозданова 2015c: монети 23, 24, 25 и 26.

овој локалитет и градот Бороја во кој имаме историски и археолошки потврдена еврејска заедница во римско време.³⁵ Имајќи го предвид претходно споменатиот близок однос помеѓу јудаизмот и гностицизмот, се поставува прашањет дали токму боројската еврејска заедница можела да биде извор на гностичките идеи во Преспа.

4. Прашања за понатамошно истражување

За крај, доколку претпоставиме дека претходно обработените наоди од Наколец и Голем Град укажуваат на постоење некакви гностички идеи на територијата на Преспа во римско време, би сакале да „исфрлиме“ на површина неколку прашања за понатамошно размислување и истражување:

- Дали и колку самите геоморфолошки карактеристики на Преспанскиот регион соодветствувале на гностичкиот светоглед и биле привлечни за гностичките следбеници?

- Дали локалните религиски традиции дозволувале простор за накалемување гностички идеи, односно дали постоењето на одредени заеднички елементи би овозможиле полесно ширење на гностичките идеи во регионот?

- Со оглед на контекстот на пронаоѓање на садот со рачка во форма на *ouroboros* на под од ранохристијанска црква, дали е можно постоењето на организирана гностичка ранохристијанска заедница?

- Доколку во Преспа навистина постоел гностички култ во римско време, дали тоа подоцна влијаело и се одразило врз силното богомилско присуство во овој регион во средниот век?

- Дали евентуалното присуство на гностицизам во Преспа отвора можности и за едно поинакво толкување на некои други археолошки наоди откриени во околните региони?

Благодарност

Авторот упатува благодарност до проф. д-р Никос Чаусидис од Филозофскиот факултет во Скопје за неговите конструктивни забелешки и помош во обликувањето на текстот и илустративниот материјал.

---

³⁵ Ovadiah 2015.

Библиографија

Бабамова 2005 = Бабамова С., *Епиграфски споменици од Република Македонија датирани според македонската провинциска ера*, Скопје 2005.

Битрак 2015 = Битрак С., Нумизматички материјал - Голем Град / Римски период I - VI век, Во: Битракова-Грозданова В., *Голем Град: Преспа II*, Скопје 2015, 158 - 188.

Битракова-Грозданова 1987 = Битракова-Грозданова В., *Споменици од хеленистичкиот период во СР Македонија*, Скопје 1987

Битракова-Грозданова 1988 = Битракова-Грозданова В., Ископувањата на Голем Град во 1980 година, Во: *Macedoniae Acta Archaeologica 9 (1983 - 1984)*, Скопје 1988, 203 - 210.

Битракова-Грозданова 1989 = Битракова-Грозданова В., Ископувањата на Голем Град од 1981 - 1986 година, Во: *Macedoniae Acta Archaeologica 10 (1985 - 1986)*, Скопје 1989, 101 - 134.

Битракова-Грозданова 1999a = Битракова-Грозданова В., Египетски култови во Македонија, Во: Битракова-Грозданова В., *Религија и уметност во антиката во Македонија*, Скопје 1999, 56 - 97.

Битракова-Грозданова 1999b = Битракова-Грозданова В., Римско Стоби и еврејската заедница, Во: Битракова-Грозданова В., *Религија и уметност во антиката во Македонија*, Скопје 1999, 286 - 302.

Битракова-Грозданова 2011 = Битракова-Грозданова В., *Голем Град: Преспа I*, Скопје 2011.

Битракова-Грозданова 2015a = Битракова-Грозданова В., Археолошките истражувања во Преспа во 1967/68 година, Во: Битракова-Грозданова В., *Голем Град: Преспа II*, Скопје 2015, 11 - 20.

Битракова-Грозданова 2015b = Битракова-Грозданова В., Стакло од Голем Град, Во: Битракова-Грозданова В., *Голем Град: Преспа II*, Скопје 2015, 77 - 86.

Битракова-Грозданова 2015c = Битракова-Грозданова В., Нумизматички материјал - Голем Град / Наколец, Во: Битракова-Грозданова В., *Голем Град: Преспа II*, Скопје 2015, 195 - 206.

Битракова-Грозданова и др. 2015 = Битракова-Грозданова В., Пупалевски Б., Радевски М., Лилчиќ-Адамс В., Населбите на источниот брег на езерото, Во: Битракова-Грозданова В., *Голем Град: Преспа II*, Скопје 2015, 21 - 32.

Ефтимовски 2017 = Ефтимовски И., По трагите на Скиртијана - прилог кон убикација на една егнатиска патна станица во Преспанскиот регион, Во: *AXIOS Vol. 2*, Скопје 2017, 30 - 56.

Манева 2015 = Манева Е., Случајни наоди на средновековен накит од брегот на Преспанското Езеро (локалитет Плоча, с. Наколец), Во: Битракова-Грозданова В., *Голем Град: Преспа II*, Скопје 2015, 141 - 150.

Митревски 2015 = Митревски Д., Преспа во историјата според археолошките наоди, Во: Битракова-

ва-Грозданова В., *Голем Град: Преспа II*, Скопје 2015, 33 - 52.

Проєва 1986 = Проєва Н., Три надгробни споменици од Преспанскиот крај, во: *Жива Антика 36*, Скопје 1986, 62 - 69.

Чаусидис 2003 = Чаусидис Н., *Дуалистички слики: Богомилството во медиумот на сликата*, Скопје 2003.

Чаусидис 2017 = Чаусидис Н., *Македонските бронзи и религијата и митологијата на железнодобните заедници од Средниот Балкан*, Скопје 2017.

Adamson 2016 = Adamson G., Gnosticism Disputed: Major Debates in the Field, In: DeConick A. D. (ed.), *Secret Religion*, Macmillian Interdisciplinary Handbooks on Religion, Farmington Hills 2016, 39 - 54.

Babamova 2015 = Babamova S., Epigraphic traces of Oriental influences in Upper Macedonia in Roman times, In: *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives. Proceedings of the International Symposium Skopje, 18–21 September 2013*, Skopje 2015, 279 - 292.

Bąkowska-Czerner 2015 = Bąkowska-Czerner G., Elements of Gnostic Concepts in Depictions on Magical Gems, In: *The Polish Journal of the Arts and Culture*, No. 13, 1, 2015, 23 - 40.

Blaževska & Radnjanski 2015 = Blaževska S., Radnjanski J., The Temple of Isis at Stobi, In: *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives. Proceedings of the International Symposium Skopje, 18–21 September 2013*, Skopje 2015, 215 - 256.

Brakke 2010 = Brakke D., *The Gnostics. Myth, Ritual, and Diversity in Early Christianity*, Harvard University Press, 2010.

CBd-1641 = CBd-1641, The Campbell Bonner Magical Gems Database, Museum of Fine Arts, Budapest, editor-in-chief: Á. M. Nagy <<http://classics.mfab.hu/talismans/cbd/1641>> (18.01.2019).

Chausidis 2013 = Chausidis N., The Funeral Stelae of the "Kavadarci Group" in Macedonia: Manichaean Interpretations, In: *Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire*, Split 2013, 641 - 678.

Chevalier & Gheerbrant 1990 = Chevalier J., Gheerbrant A., *Dictionnaire des symboles: Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*, Paris 1990.

Christodoulou 2011 = Christodoulou P., Les reliefs votifs du sanctuaire d'Isis à Dion, In: Bricault L., Veymiers R., (eds.), *Bibliotheca Isiaca II*, Bordeaux 2011, 11 - 22.

Cirlot 1990 = Cirlot J. E., *A Dictionary of Symbols*, London 1990.

Darembert & Saglio 1873 = Darembert C. V., Saglio E., *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Tome 1, Paris 1873.

de Montfaucon 1719 = de Montfaucon B., *L'Antiquité expliquée et représentée en figures*, Tome 2, 2, Paris 1719.

- Delbrueck & Vollgraff 1934** = Delbrueck R., Vollgraff W., An Orphic Bowl, In: *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 54, Part 2, 1934, 129 - 139.
- Dillon 2016** = Dillon M. J., Gnosticism Theorized: Major Trends and Approaches to the Study of Gnosticism, In: DeConick A. D. (ed.), *Secret Religion*, Macmillian Interdisciplinary Handbooks on Religion, Farmington Hills 2016, 23 - 38.
- Dimitrova 1975** = Dimitrova A., Magische Gemmen aus Thrakien und Mösien in der Römerzeit, In: *Zbornik Narodnog Muzeja* 8, Beograd 1975, 121 - 129.
- Elderkin 1933** = Elderkin G. W., A Gnostic Amulet, In: *Hesperia*, Volume 2, Issue 4, 1933, 475 - 479.
- Eliade 1982** = Eliade M., *History of Religious Ideas*, Volume 2, Chicago 1982.
- Ferguson et al. 1998** = Ferguson E., McHugh M. P., Norris F. W., *Encyclopedia of Early Christianity*, Volume 1, New York/London 1998.
- Gorissen 1978** = Gorissen P., Litterae Lunatae, In: *Ancient Society*, Vol. 9, 1978, 149 - 163.
- Hill 1899** = Hill G. F., *A Handbook of Greek and Roman Coins*, London 1899.
- Ignatiadou 2011** = Ignatiadou D., ΔΕΘ - Πύλη Σιντριβανίου, 1972: η ανασκαφή και οι μαγικοί λίθοι // International Trade Fair – Sintrivani Gate 1972. The excavation and the magical gems, In: *To Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 25, Θεσσαλονίκη 2011.
- Jung 1984** = Jung C. G., *Psihologija i Alkemija*, Zagreb 1984.
- Kotansky 1997** = Kotansky R., The Chnoubis Gem from Tel Dor, In: *Israel Exploration Journal*, Vol. 47, No. 3/4, 1997, 257 - 260.
- Mazurek 2016** = Mazurek L. A., *Globalizing the Sculptural Landscapes of the Sarapis and Isis Cults in Hellenistic and Roman Greece*, Doctoral Thesis, Department of Art, Art History & Visual Studies, Duke University, 2016.
- McLean 2002** = McLean B. H., *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great Down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337)*, University of Michigan Press, 2002.
- Nemeti 2013** = Nemeti S., Magical Practices in Dacia and Moesia Inferior, In: *Jupiter on Your Side: Gods and Humans in Antiquity in the Lower Danube Area*, Bucharest 2013, 143 - 292.
- Nikoloska 2015a** = Nikoloska A., Evidence of “Oriental” cults from the Republic of Macedonia, In: *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives. Proceedings of the International Symposium Skopje, 18–21 September 2013*, Skopje 2015, 257 - 278.
- Nikoloska 2015b** = Nikoloska A., Evidence of the Cults of Isis on the Territory of the Republic of Macedonia, In: Tomorad M. (ed.), *A History of Research into Ancient Egyptian Culture in Southeast Europe*, Oxford 2015, 221 - 228.
- Nikoloska 2016** = Nikoloska A., The bronze bust of Isis - Demeter from Nicea, In: *MONUMENTA 1*, Skopje 2016, 9 - 26.
- Ocheseanu 1971** = Ocheseanu R., O gemă gnostică descoperită la Constanța, In: *PONTICA 4*, Constanța 1971, 303 - 309.
- Ovadhah 2015** = Ovadhah A., Ancient Jewish Communities in Macedonia, Thrace and Upper Epirus, In: *Gerión. Revista de Historia Antigua*, Vol. 33, 2015, 211 - 227.
- Pachis 1994** = Pachis P., The Cult of Mithras in Thessalonica, In: Hinnells J. R. (ed.), *Studies in Mithraism. Papers associated with the Mithraic Panel organized on the occasion of the XVIth Congress of the International Association for the Study of Religions (Storia delle Religiioni, 9)*, Rome 1994, 229 - 255.
- Proeva 1983** = Proeva N., La déesse cappadocienne Mâ et son culte en Macédoine d’après une plaque en bronze de Pretor au Musée de Resen, In: *Živa Antika* 33/2, Skopje 1983, 165 - 183.
- Rasimus 2016** = Rasimus T., Gnosticism Historicized: Historical Figures and Movements, In: DeConick A. D. (ed.), *Secret Religion*, Macmillian Interdisciplinary Handbooks on Religion, Farmington Hills 2016, 55 - 71.
- Rudolph 1983** = Rudolph K., *Gnosis. The Nature and History of Gnosticism*, San Francisco 1983.
- Thompson 1912** = Thompson E. M., *An Introduction to Greek and Latin Palaeography*, Oxford 1912.
- Tsatsou 2015** = Tsatsou E., “Φυλακτήρια πρὸς δαίμονας, πρὸς φαντάσματα, πρὸς πᾶσαν νόσον καὶ πάθος”: the use of amulets in Greco-Roman and Late Antique Macedonia, In: *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives. Proceedings of the International Symposium Skopje, 18–21 September 2013*, Skopje 2015, 113 - 132.

Igor EFTIMOVSKI

ABPACAΞ and Ouroboros from Prespa - testimony for the existence of a Gnostic cult?

Summary

The paper presents two archaeological finds from the Prespa region with a possible connection to the "Gnostic" ideas of antiquity.

The first find is a bronze ring from the site Pločite near the village of Nakolec on the eastern shore of the Prespa Lake. The ring bears the inscription "ABPA / CAΞ", leading us to the mythological being Abrasax from Gnostic tradition.

The other artifact is a small glass handle found on the floor of an Early Christian basilica on the island of Golem Grad. The glass handle is shaped as an Ouroboros - a dragon eating its own tail, one of the most common symbols in Gnosticism.

Then, in an attempt to understand and reconstruct the possible communication route(s) through which Gnostic ideas might have reached the Prespa region,

the paper explores the archaeological evidence of Gnosticism and other "oriental" cults on the territory of the Roman province of Macedonia in correlation to major roads and settlements. The Via Egnatia and the eastward towns around the Thessalonica port are suggested as the most probable communication channel through which Gnostic ideas might have reached the Prespa region.

At the end, the paper asks several questions for future research and discussion, ranging from whether the already existing local religious traditions represented a good environment for welcoming Gnostic ideas, to whether the possible existence of Gnostic teachings in antiquity contributed to the strong Bogomil presence in the region during the Middle Ages.

ΑΒΡΑ
CΑΖ

2

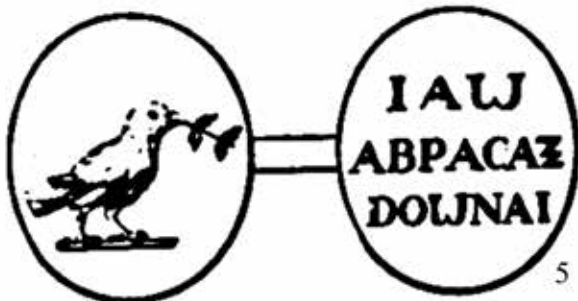
3

6

4

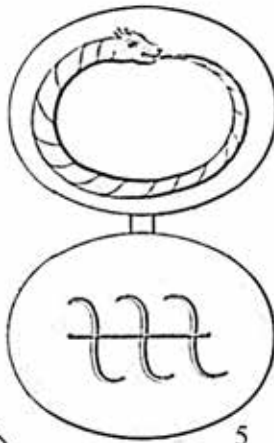

5

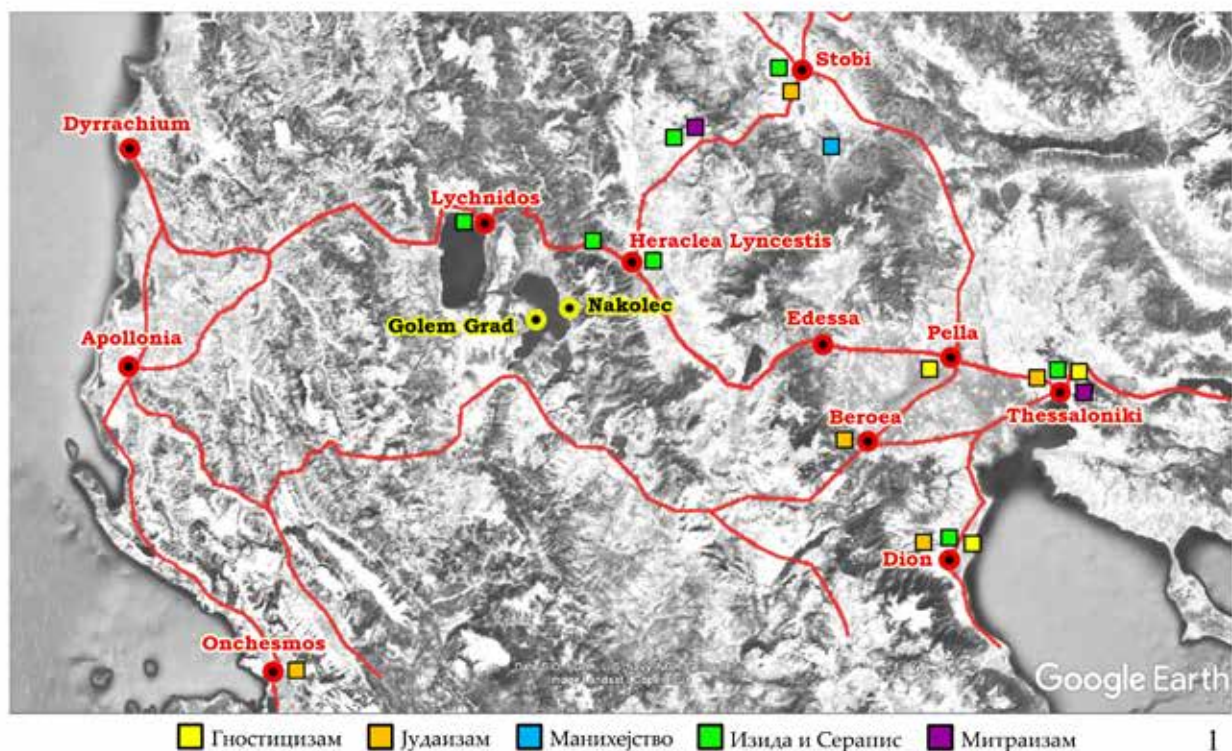

7

Т.І: 1, 2 - Прстен од лок. Плочите, Наколец - фото и цртеж (Извор: Битракова-Грозданова 2015; Митревски 2015) 3, 4, 5 - Антички геме (Извор: de Montfaucon 1719) 6 - Античка оловна плочка од Египта (Извор: Elderkin 1933) 7 - Античка гема (Извор: CBd-1641)

Т.П: 1, 2, 3 - Стаклена рачка од Голем Град (Извор: Битракова-Грозданова 2015а) 4 - Цртеж на папирус, 3 век (Извор: Rudolph 1983) 5, 6 - Антички геме (Извор: de Montfaucon 1719) 7 - Релјеф на чинија од алабастр, 3 - 6 век (Извор: Delbrueck & Vollgraaf 1934) 8 - Codex Marcianus, 14 век (Извор: Rudolph 1983; Jung 1984) 9 - Uraltes chymisches Werk, 18 век (Извор: Jung 1984)

Т.П: 1 - Карта на „ориентални“ култови во географската околина на Преспа (Автор: И. Ефтимовски / Google Earth) 2 - Амулет од Тесалоника, аверс и реверс, 3 век (Извор: Ignatiadou 2011; Tsatsou 2015) 3 - Амулет од Тесалоника, 3 век (Извор: Ignatiadou 2011; Tsatsou 2015) 4, 5 - Амулети од Дион, 3 - 4 век (Извор: Tsatsou 2015)

